

Kilka słów o kaliskich świątyniach

„Dla mnie Kalisz jest już tylko snem dzieciństwa i pierwszych lat młodości. Lecz w tym śnie – jest miastem najpiękniejszym na świecie”. Tak o Kaliszu pisała Maria Dąbrowska. Zawsze mnie ciekawiło, jak Kalisz wyglądał kiedyś. Jakich budowli już nie możemy podziwiać, co przypadło, zostało skradzione lub zniszczone. Chciałbym, aby przyśnił mi się właśnie taki sen, w którym zobaczyłbym to, czego teraz już dostrzec nie można.

Dlaczego więc tylko świątynie, a nie na przykład kamienice? Bo genealogia wiąże się bezpośrednio z religią. Nasi przodkowie chodzili do kościołów, cerkwi, zborów, synagog, w nich zawierali małżeństwa, chrzcili dzieci i żegnali krewnych, więc można powiedzieć, że tu zaczynała się ich wędrówka i tu kończyła.

Opisanie kaliskich świątyń byłoby dość mozolne i nie wniosłoby nic nowego. W obecnych czasach istnieje tak dużo kaliskich kościołów, że aż trudno je zliczyć. W dodatku informacje o nich, zarówno historyczne czy architektoniczne, jak i religijne, można znaleźć w Internecie. Dlatego wybrałem tylko te świątynie, które są najważniejsze z punktu widzenia genealogów – a więc będące siedzibą parafii. Po przedstawieniu kilku ciekawostek (moim celem nie było ukazanie całego rysu historycznego tychże budowli), umieściłem także informacje, gdzie można szukać ksiąg metrykalnych związanych z daną parafią.

Katedra św. Mikołaja Biskupa

Przy ulicy Kanonickiej, odchodzącej od Ratusza, znajduje się jedna z najstarszych świątyń kaliskich – katedra św. Mikołaja Biskupa. Maryla Szachówna tak opisuje jego historię i wygląd:

[...] ul. Kanonicka, biorąca swą nazwę od znajdującego się tu od r. 1358 klasztoru Kanoników Laterańskich de Saxia, przy której stoi okazały kościół św. Mikołaja, fundowany w r. 1253 przez Bolesława Pobożnego. [...]

Nazewnątrz jest to ceglany gotyk z XIV w., który z powodu licznych restauracji stracił jednolitą całość architektoniczną. Neogotycka wieża, dobudowana w 1874 r. wedle proj. Fr. Tournella. Śliczny gotycki portal. Po pożarze w 1706 r., wybuchłym w czasie bitwy ze Szwedami, zostało wewnątrz przebudowane w stylu barokowym i tylko prezbiterjum przywrócono poprzedni wygląd gotycki. Sklepienie naw kościoła zdobią barokowe sztukatury, prezbiterjum – ładne żebrowanie gotyckie. Witraże w nawach bocznych pochodzą z XX wieku, stalle z końca XIX w. W prezbiterjum modernistyczna polichromia z życia bł. Jolanty i św. Mikołaja¹.

W 1662 roku zbudowano główny ołtarz², w którym umieszczony został niezwykle obraz. Piotr Żeromski, sekretarz króla Zygmunta III Wazy, w 1621 roku zakupił w pracowni Petera Paula Rubensa

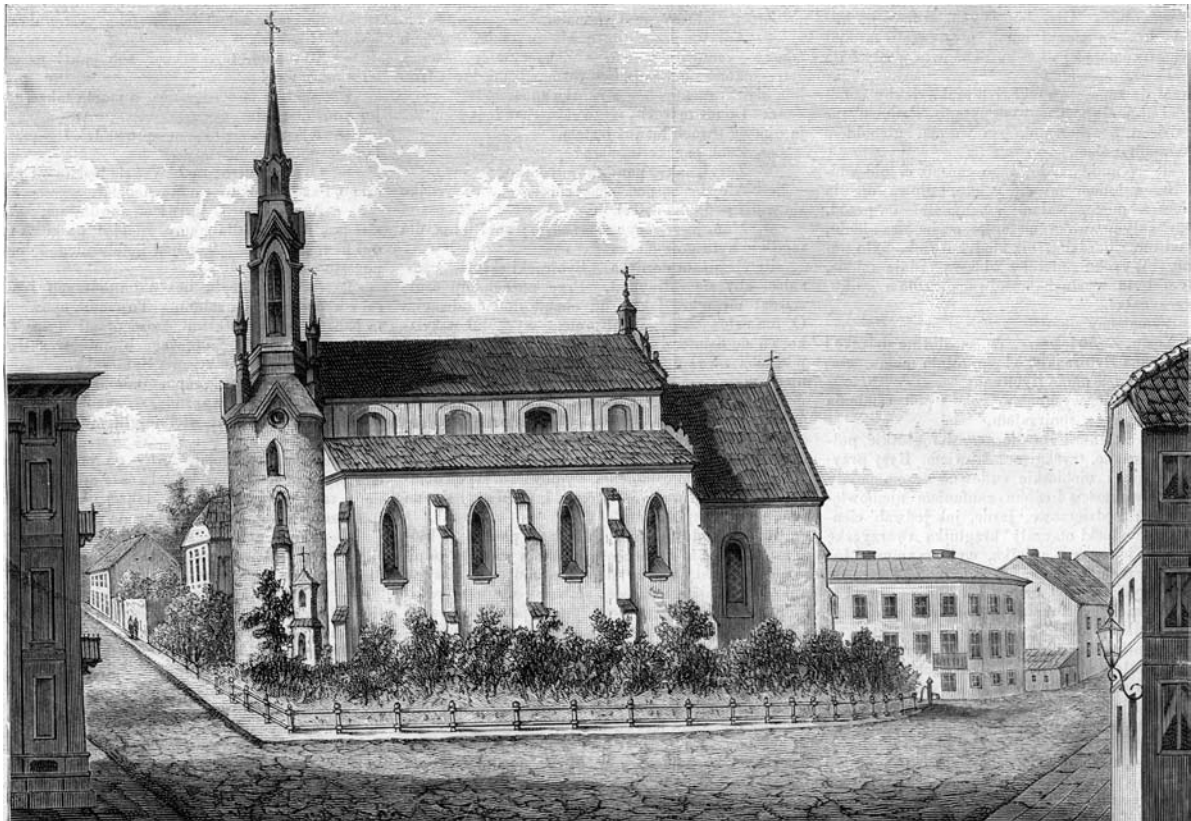
¹ M. Szachówna, *Kalisz i jego okolica*, Kalisz 1927, s. 78–79.

Maryla Szachówna, autorka pierwszego przewodnika po atrakcjach Kalisza wydanego w 1927 roku.

Franciszek Tournell (1818 Kalisz – 1880 Kalisz), architekt, urbanista, przedstawiciel historyzmu; w latach 1859–1878 budowniczy guberni warszawskiej Królestwa Polskiego. Do jego dzieł należą m.in. kościół Podwyższenia Świętego Krzyża w Łodzi, Wielka Synagoga we Włocławku czy więzienie śledcze w Kaliszu; praktykował u jednego z najwybitniejszych polskich architektów XIX wieku – Henryka Marconiego (1792–1863).

S. Łoza, *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*, Warszawa 1931, s. 339–340.

² M. Szachówna, op. cit., s. 79.

Kościół Świętego Mikołaja. Rysował z natury Barcikowski, „Kłosy” t. 29, nr 750, s. 320

w Antwerpii obraz zatytułowany „Zdjęcie z Krzyża”, a rok później ofiarował go kaliskiej świątyni³. Niestety, w 1973 roku obraz skradziono⁴. Podłożono ogień pod główny ołtarz w taki sposób, aby wyglądało, że obraz się spalił. Naoczni świadkowie pożaru stwierdzili, że zachował się kawałek płótna wskazujący na to, iż obraz został wydarty⁵. Informacje o tym dziele sztuki znajdują się w międzynarodowej bazie dzieł poszukiwanych (The Art Loss Register⁶) i miejmy nadzieję, że kiedyś szczęśliwie powróci do parafii i ponownie będzie można go podziwiać.

Kościół ten pamiętny jest dzielną obroną, jaką go ludność miejscowa ocaliła w 1806 r. od rozebrania przez Prusaków. Dało to początek powstaniu uciskanej ludności przeciw pruskim ciemnościom, którzy jednak jeszcze tego rok, po klęsce poniesionej pod Jeną, miasto w panice opuścili. W 1791 r. odbyła się w tym kościele uroczysta przysięga na zachowanie Konstytucji 3 Maja, złożona przez obywateli województwa kaliskiego pod przewodnictwem kasztelana kamińskiego Górzyńskiego⁷.

Katedra odgrywała, jak czytamy wyżej, niezwykle ważną rolę w narodowej udręce Polaków. Była ostoją podczas zaborów, a także przyczyniła się w pewnym stopniu do wybuchu zamieszek w okupowanym przez Prusy Kaliszu w 1806 roku.

Obecnie katedra św. Mikołaja nie jest już najwyższym budynkiem w Kaliszu, nadal odgrywa jednak bardzo ważną rolę w religijnym życiu kaliszczan – katolików.

³ A. Chodyński, *Kieszonkowa kroniczka historyczna miasta Kalisza*, Kalisz 1885, s. 31, <http://www.stary.kalisz.pl/skksi/chodynski/> (dostęp: 16.05.2013).

⁴ http://www.katedra.kalisz.pl/viewpage.php?page_id=1 (dostęp: 16.05.2013).

⁵ <http://nimioz.etc24.pl/pl/wydawnictwa/czasopisma/cenne-bezcenne-utracone-archiwum/2000/nr-22000/skradziony-czy-spalony-krotka-historia-kaliskiego-obrazu-pprubensa-zdjecie-z-krzyza> (dostęp: 16.05.2013).

⁶ <http://www.artloss.com/en> (dostęp: 19.05.2013).

⁷ M. Szachówna, op. cit., s. 81.

Katedra św. Mikołaja Biskupa

Adres:
ul. Kanonicka 5
62-800 Kalisz
tel. 062-7575974
<http://www.katedra.kalisz.pl>

Miejscowości wchodzące w skład parafii (obecnie dzielnice): Chmielnik, Czaszki, Dobrzec Mały, Kalisz (część), Majków, Ogrody

Księgi stanu cywilnego:
Archiwum Diecezjalne we Włocławku:
B 1704-1904
C 1732-1820, 1823-1871, 1878-1892
M 1730-1866, 1878-1892

Archiwum Państwowe w Poznaniu:
BCM 1827-1828, 1841-1874
Alegata 1844

Archiwum Państwowe w Kaliszu:
BCM 1875-1911
Alegata 1888

Bazylika kolegiacka Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny (kościół św. Józefa)

Kolejną świątynią katolicką jest kościół św. Józefa:

[...] kościół farny św. Józefa (N.P. Marji), ufundowany przez arcybiskupa gnieź. Bogorię Skotnickiego w połowie XIV w., dokąd to po przeniesieniu Kalisza z prawego brzegu Prosnicy na lewy przeniesiono starą kolegiatę, założoną jeszcze w XII w. przez Mieszka Starego pod wezwaniem św. Pawła. W założeniu kościół jest gotykiem z 1445 r., który z powodu zawalenia się wieży w 1783 r. został odbudowany w 1790 r. dzięki staraniom ówczesnego kustosa kolegiaty ks. Józefa Kłossowskiego. Skutkiem tej przebudowy zniknęły po części ślady starożytności kościoła i jego dawne pamiątki⁸.

Jak widzimy, świątynia jest następczynią kolegiaty św. Pawła Apostoła, wzniesionej po 1145 roku przez ówczesnego księcia wielkopolskiego – Mieszka III Starego⁹. Jak twierdzi Tadeusz Baranowski, pracownik Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, był to jeden z dwóch najstarszych kościołów drewnianych w Polsce¹⁰. W dodatku, w świątyni spoczął jej fundator, a także jego dwaj synowie¹¹. Kościół uległ zniszczeniu zapewne w czasie najazdu Henryka Brodatego na Kalisz w 1233 roku. Dwadzieścia lat później, w 1253 roku, kolejny książę wielkopolski – Bolesław Pobożny, „przenosi miasto Kalisz z dawnego miejsca na dzisiejsze”¹², o czym pisała już Szachówna.

Z tym miejscem wiąże się niezwykła historia, która wydarzyła się w 1670 roku. Według podań wiernych, w sanktuarium został uzdrowiony mieszkaniec wsi Szulec. Od tego momentu świątynia jest miejscem pielgrzymek. Stało się to za sprawą obrazu, jaki ów uzdrowiony umieścił w świątyni¹³. Kult rozwijał się dość prężnie, jednak świątynia kaliska musiała czekać prawie sto lat na to, aby instytucje kościelne uznały obraz za słynący z łask:

W 1767 roku obraz kaliski uznany został oficjalnie przez konsystorza prymasowskiego arcybiskupa Władysława Aleksandra Łubieńskiego za „słynący z łask” a w trzy lata później prymas Polski Gabriel Podolski, dekretem z dnia 21 maja 1770 r., uznał za cudowny¹⁴.

Co warto zaznaczyć, za kościołem św. Józefa znajduje się do dnia dzisiejszego baszta Dorotka, zwana kiedyś „Skarbem” lub „Carceres”¹⁵, z którą to wiąże się legenda o córce starosty zamku kaliskiego, która

⁸ M. Szachówna, op. cit., s. 95.

⁹ K. Dąbrowski, *Kalisz od zarania dziejów do wczesnego średniowiecza*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977, s. 41.

¹⁰ T. Baranowski, *Najstarszy kościół kaliski*, „Z Otchłani Wieków”, 2002, nr 1-2, s. 20.

¹¹ Byli to Bolesław Mieszkowic (1159-1195), książę kujawski poległy w bitwie pod Mozgawą oraz Mieszko Młodszy (1160/1165 – 1193), książę kaliski.

¹² A. Chodyński, op. cit., s. 7; <http://www.stary.kalisz.pl/skksi/chodynski/> (dostęp: 16.05.2013).

¹³ <http://www.swietyjosef.kalisz.pl/?dzial=OSanktuarium&id=2> (dostęp: 16.05.2013).

¹⁴ <http://www.stary.kalisz.pl/kosciol-sw-jozefa.html> (dostęp: 16.05.2013).

¹⁵ <http://www.stary.kalisz.pl/mury-obronne.html> (dostęp: 16.05.2013).

Kościół Świętego Józefa oraz kościół ewangelicki ob. garnizonowy w Kaliszu. Źródło: Edward Stawecki, *Album kaliskie ułożone i opisane przez...*, Warszawa 1858

wbrew woli ojca zakochała się w szewcu Marcinku. Ojciec zagniewany na córkę, rozkazał ją zamurować w baszcie, w której dziewczyna niebawem zmarła z głodu. Jej wybranek spadł z murów podczas ucieczki przed strażą zamkową. W niektóre dni podobno słychać nawoływania zakochanych¹⁶.

**Bazylika kolegiacka Wniebowzięcia
Najświętszej Maryi Panny**

Adres:
plac św. Józefa 7
62-800 Kalisz
tel. 062-7575822
<http://www.swietyjosef.kalisz.pl>
e-mail: kancelaria@swietyjosef.kalisz.pl

Miejscowości wchodzące w skład parafii (obecnie
dzielnice):
Kalisz (część), Nosków, Nowy Świat, Rajsków,
Stare Miasto, Tyniec, Wydory, Zagorzynek, Zawo-
dzie

Księgi stanu cywilnego:
Archiwum Diecezjalne we Włocławku:
B 1643-1796, 1809-1892
C 1752-1892
M 1721-1864, 1878-1892
Archiwum Państwowe w Poznaniu:
BCM 1827-1874
Alegata: 1837-1863
Archiwum Państwowe w Kaliszu:
BCM 1875-1911

Kościół św. Wojciecha i św. Stanisława Biskupa (kościół ewangelicki)

W dzisiejszych czasach ta kaliska świątynia pełni rolę kościoła garnizonowego, jednakże w latach 1798–1945 była domem modlitwy dla kaliskich ewangelików.

¹⁶ Pełna wersja legendy dostępna m.in.: <http://regionwielkopolska.pl/kultura-ludowa/legendy/kaliszlegenda-odorotce.html> (dostęp: 16.05.2013).

Kościół został wzniesiony w latach 1592–1597 z fundacji prymasa Stanisława Karnkowskiego i konsekrowany w 1595 roku. Wybudowanie nowej świątyni było zapewne niezwykłym wydarzeniem, skoro sam król, Zygmunt III Waza, przyjechał, aby go obejrzyć „z licznym orszakiem panów koronnych, dygnitarzy i dworzan”¹⁷.

Co ciekawe, kościół nie pełnił tylko funkcji religijnej. Przyczynił się także w pewnym stopniu do rozwoju wiedzy astronomicznej w Polsce. W wieży tejże świątyni w 1613 roku otworzono pierwsze na ziemiach polskich obserwatorium astronomiczne¹⁸.

W r. 1773 przeszedł kościół wraz z przyległymi gmachami szkolnymi i kolegium na własność Komisji Edukacyjnej, a w r. 1775 przejęty został przez zakon Bonifratrów sprowadzonych do Kalisza przez prymasa Michała Poniatowskiego.

Prusacy zajmujący Kalisz w r. 1795 oddali kościół gminie ewangelickiej, która posiadała do tego czasu tylko t. zw. dom modlitwy przy Rynku, wynajęty w t. zw. jatkach szewckich. W r. 1882 i 1877 ewangelicy odnowili kościół, szanując dawne pamiątki pozostałe na frontonie kościoła. Usunięto jedynie bogate urządzenie wewnętrzne, fundowane przez prymasa Karnkowskiego, jak naczynia i sprzęty wielkiej wartości artystycznej¹⁹.

Dla pruskich zaborców oddanie właśnie tego kościoła gminie ewangelickiej miało zapewne strategiczne znaczenie. Kościół bowiem niemal sąsiaduje z kościołem św. Józefa i jest położony na tym samym placu. Jednakże protestanci nie zniszczyli zabytkowej świątyni. Co więcej, dbali zarówno o nią, jak i o wspomniane skarby tamże przechowywane. Starali się także żyć w zgodzie ze swoimi katolickimi sąsiadami. Uzasadnienia tego stwierdzenia można doszukiwać się fakcie, iż w 1798 roku, czyli w tym samym, w którym stali się gospodarzami świątyni, zezwolili na przeniesienie doczesnych szczątków prymasa Karnkowskiego, pochowanego właśnie tutaj, do kościoła św. Józefa. Warto wspomnieć, iż oprócz fundatora w świątyni pochowany został także Krzysztof Czarnecki, ojciec hetmana polnego koronnego Stefana Czarneckiego.

Jak już wspomniałem, od 1945 roku świątynia pełni funkcję kościoła garnizonowego, czyli jest miejscem duchowej ostoji dla jednostki wojskowej w czasie pokoju. Gmina ewangelicka, już nie tak duża jak w XIX wieku, swoją siedzibę ma obecnie na ulicy Niecałej, niedaleko swojej dawnej świątyni.

Parafia ewangelicko-augsburska

Adres:

ul. Niecała 10

62-800 Kalisz

tel. 062-7572229, 062-5018039

<http://www.kalisz.luteranie.pl>

e-mail: kalisz@luteranie.pl

Miejscowości wchodzące w skład parafii:

Dembe (Dębe), Kalisz, Nakwasin, Opatówek

Księgi stanu cywilnego:

[Archiwum Diecezjalne we Włocławku:](#)

B 1794-1866

C 1795-1861

M 1795-1876

[Archiwum Państwowe w Poznaniu:](#)

B 1794-1874

CM 1808-1874

[Archiwum Państwowe w Kaliszu:](#)

B 1868-1910

C 1831-1910

M 1875-1910

Cerkiew pw. św. św. Apostołów Piotra i Pawła

Pozostały mi do opisania dwie ostatnie świątynie, które niestety nie przetrwały do naszych czasów. Pierwszą z nich była cerkiew prawosławna. Została wybudowana dopiero w 1877 roku, jednakże społeczność prawosławna spływała do Kalisza już od kilkuset lat. Pierwsze jej ślady są znane ze średniowiecza, kiedy to wyznawcy prawosławia przybyli w orszaku króla Władysława Jagiełły. Największy wzrost liczby społeczności prawosławnej datuje się na połowę XVIII wieku. Byli to głównie mieszkańcy Macedonii i terenów pogranicza albańsko-macedońskiego, uciekający przed tureckim terrorem²⁰.

¹⁷ A. Chodyński, op. cit., s. 28.

¹⁸ M. Iłowiecki, *Dzieje nauki polskiej*, Warszawa 1981, s. 74.

¹⁹ M. Szachówna, op. cit., s. 90.

²⁰ http://www.kalisz.eu/_portal/123753378849c3445c42ce8/I._Historia_kaliskiej_spo%C5%82eczno-%C5%9Bci_prawos%C5%82awnej.html (dostęp: 16.05.2013).

Ul. Warszawską zamyka cerkiew prawosławna, wzniesiona w r. 1877 pod wezwaniem św. Piotra i Pawła. Do r. 1818 Grecy, wyznania prawosławnego, odprawiali swe modły w oratorium na Starym Rynku, potem kupili kościół zniesionego wówczas zakonu Franciszkanek, leżący w obrębie klasztoru, a od r. 1835, gdy kościół zniszczył i nie był zdatnym do dalszego użytku, przenieśli się do kaplicy przerobionej z sali broni w byłym korpusie kadeckim (obecnie świetlica 29 p. S. K.). Dopiero w r. 1876 – 77 zbudowali sobie oddzielnie stojącą cerkiew, zachowaną do dzisiaj, lecz zupełnie nie czynną²¹.

Poświęcenia nowo wybudowanej świątyni dokonał 8 sierpnia 1877 roku Leoncjusz (1822-1893), ówczesny arcybiskup prawosławny warszawski, późniejszy metropolita moskiewski²².

Tadeusz Pniewski²³ w swoich wspomnieniach zawartych w książce *Kalisz z oddali* wskazał na cel budowy tejże świątyni, a także na niektóre jej walory architektoniczne:

Często też wracając ze szkoły przystawaliśmy przy cerkwi. Ten monumentalny sobór prawosławny wybudowały władze carskie aby nadać miastu bardziej rosyjski charakter. Wzniesiono go więc w najbardziej reprezentacyjnym punkcie miasta, tuż obok pałacu gubernatora (mniej więcej w tym miejscu, gdzie dziś stoi dom towarowy). Tędy wjeżdżało się do miasta od strony Warszawy drogą bitą w czasach, gdy Kalisz jeszcze nie posiadał kolei żelaznej. Sobór zwieńczony był pięcioma bizantyjskimi kopułami, z których najwyższa wznosiła się nad głównym wejściem do świątyni. Do wejścia prowadziły monumentalne kamienne schody. Przy schodach rosły piękne jałowce i drzewka dzikiego bzu²⁴.

Cerkiew prawosławną rozebrano w 1920 roku²⁵. Osiem lat później postanowiono pobudować mniejszą świątynię tego obrządku. Budowa trwała niespełna dwa lata, a do jej wykończenia wykorzystano materiały z rozbiórki poprzedniej cerkwi. W jej wnętrzu znajduje się ikonostas, zestaw liturgiczny oraz niektóre elementy wyposażenia przeniesione z poprzedniej świątyni.

Cerkiew św. św. Apostołów Piotra i Pawła

Adres:

ul. Niecała 1
62-800 Kalisz

Księgi stanu cywilnego:

Archiwum Państwowe w Poznaniu:
BCM 1834-1837, 1839-1874

Archiwum Państwowe w Kaliszu:
BCM 1865, 1875-1876, 1884-1910

Parafia grecko-katolicka

Księgi stanu cywilnego:

Archiwum Państwowe w Poznaniu:
BCM 1809-1811, 1814-1821, 1823, 1825-1844,
1846-1857, 1859-1865

Archiwum Państwowe w Kaliszu:

B 1805-1811, 1822, 1825-1838
CM 1805-1811, 1822, 1825-1838, 1844-1851

Bożnica żydowska

Spółeczność żydowska osiedlała się w Kaliszu według niektórych historyków już w 2. połowie XII wieku, a z pewnością byli tu już w XIII wieku. W 1264 roku książę Bolesław Pobożny wydał zbiór przywilejów dla Żydów nazwany „Statutem Kaliskim”²⁶. „Statut ten stał się wzorcem praw Żydów w Polsce aż do upadku jej niepodległości w XVIII w.”²⁷

²¹ M. Szachówna, op. cit., s. 84.

²² A. Chodyński, op. cit., s. 84.

²³ Tadeusz Pniewski (1914–1994), lekarz, doktor nauk medycznych, twórca kaliskiej stacji krwiodawstwa.

²⁴ T. Pniewski, *Kalisz w oddali*, Kalisz 1988, I wydanie internetowe: http://www.info.kalisz.pl/z_oddali/index.html (dostęp: 16.05.2013).

²⁵ <http://www.stary.kalisz.pl/cerkiew.html> (dostęp: 16.05.2013).

²⁶ Pełna treść statutu dostępna m.in.: <http://www.info.kalisz.pl/statut/index.html> (dostęp: 16.05.2013).

²⁷ Ibidem.

Cerkiew św. św. Apostołów Piotra i Pawła. Pocztówka ze zbiorów Aleksandra Sosny

Bożnica żydowska. Fotografia z 1940 roku. Fotografia ze zbiorów Haliny Hili Marcinkowskiej

Jak wskazuje Szachówna: „w r. 1358 otrzymali Żydzi kaliscy od Kazimierza Wielkiego przywilej na wybudowanie synagogi, która stanęła na tym samym miejscu, gdzie dzisiejsza (przy ul. Złotej)”²⁸. Zarówno jedna, jak i druga świątynia nie zachowały się. Jednakże postaramy się choć trochę przybliżyć ich los.

Gmina żydowska w Kaliszu osiedliła się w zachodniej części miasta, głównie wokół ulicy Złotej. Budowę świątyni rozpoczęto w 1659 roku, kiedy to gmina wyznaniowa wykupiła plac na tzw. Rozmarku²⁹.

Najważniejszym punktem w dzielnicy żydowskiej był Rozmarek. Stała tutaj stara zabytkowa bóżnica z kopułą zwieńczoną gwiazdą Syjonu. Przy bóżnicy funkcjonowała wyznaniowa szkoła żydowska - cheder; starozakonnicy bowiem nie posyłali swych dzieci do szkół powszechnych, ani państwowych ani prywatnych³⁰.

Pierwsza bóżnica spaliła się 18 lipca 1852 podczas pożaru, jaki ogarnął znaczną część miasta³¹. Na jej miejscu wybudowano w nieco innym stylu Wielką Synagogę. Jednakże, jak wskazuje Halina Marcinkowska³², nie była to jedyna świątynia żydowska w Kaliszu. W 1912 uroczysto otwarto Synagogę Reformowaną (tzw. Niemiecką) przy ulicy Krótkiej. Oprócz nich istniało jeszcze około 30 obiektów, m.in. na ulicy Ciasnej, Garbarskiej czy Wodnej. Były to głównie Domy Modlitwy.

Warto w tym miejscu wspomnieć o wydarzeniu, jakie miało miejsce 14 października 1861 roku. W Wielkiej Synagodze odprawione zostało uroczyste nabożeństwo w intencji zmarłego Antoniego Melchiora Fijałkowskiego, arcybiskupa metropolity warszawskiego. Ta uroczystość miała przede wszystkim pokazać solidarność, jaką kaliscy Żydzi wykazywali w stosunku do walczących o niepodległość Polaków.

Zarówno Wielką Synagogę, jak i Synagogę Reformowaną rozebrano podczas II wojny światowej. Często zmuszano Żydów do pomocy przy rozbiórce. Nie oszczędzono nawet bibliotek. Książki, pochodzące zarówno ze zbiorów bibliotek publicznych, jak i żydowskich hitlerowcy wrzucili do kanału Babinka. W tym miejscu znajduje się obecnie pomnik Książki, zaprojektowany przez wybitnego kaliskiego artystę – Władysława Kościelniaka³³.

Gmina Żydowska

Księgi stanu cywilnego:

Archiwum Państwowe w Poznaniu:

B 1809-1874

C 1809-1811, 1814-1874

M 1809-1812, 1814-1874

Archiwum Państwowe w Kaliszu:

BCM 1875-1910

²⁸ M. Szachówna, op. cit., s. 39.

²⁹ H. Marcinkowska, *Nie ma już tych miasteczek...*, „Kalisia”, 2005, nr 3-4, s. 38.

³⁰ T. Pniewski, op. cit.

³¹ A. Chodyński, op. cit., s. 70.

³² H. Marcinkowska, op. cit., s. 38.

³³ http://www.kalisz.eu/_portal/120368995147bed9dfe1113/II._Najwa%C5%BCniejsze_miejsca.html (dostęp: 16.05.2013).